

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Хутка Світлана Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Полтавчук Тетяна Георгіївна – магістр соціології

У статті розглянуто ключові соціологічні підходи до трактування поняття соціальної пам'яті. На основі оглядового аналізу підходів до визначення соціальної пам'яті у роботах М. Хальбвакса, М. Оукшота, Е. Гобсбаума, П. Рікера, П. Коннертона і П. Нора, представлено відповідну концептуалізацію поняття соціальної пам'яті. Соціальна пам'ять розглядається як сукупність можливостей реконструкції минулого у свідомості певної соціальної спільноти, що є втіленим символічно надіндивідуальним продуктом суспільної активності індивідів. Це складне багатоконпонентне явище, що базується на накопиченні, зберіганні і трансляції соціально значущої інформації. Показано відмінності між історичною та соціальною пам'яттю. Зазначено особливості комунікативної та культурної пам'яті як форм часового виміру соціальної пам'яті; а також стабілізуючу і репрезентативну функції останньої, разом із включеністю в процес формування соціальної структури суспільства.

Ключові слова: соціальна/колективна пам'ять, історична пам'ять, репрезентація минулого, місця пам'яті, комунікативна/культурна пам'ять

В статье рассмотрены ключевые социологические подходы к трактовке понятия социальной памяти. На основе обзорного анализа подходов к определению социальной памяти в работах М. Хальбвакса, М. Оукшота, Е. Гобсбаума, П. Рикера, П. Коннертона и П. Нора, представлено соответствующую концептуализацию понятия социальной памяти. Социальная память рассматривается как совокупность возможностей реконструкции прошлого в сознании определенной социальной общности, что является воплощенным символически надиндивидуальным продуктом общественной активности индивидов. Это сложное многокомпонентное явление, базирующееся на накоплении, хранении и трансляции социально значимой информации. Показано различие между историческим и социальной памятью. Указаны особенности коммуникативной и культурной памяти как форм временного измерения социальной памяти; а также стабилизирующая и репрезентативная функции последней, наряду с включенностью в процесс формирования социальной структуры общества.

Ключевые слова: социальная / коллективная память, историческая память, репрезентация прошлого, места памяти, коммуникативная / культурная память

The article examines key sociological approaches to the interpretations of the concept of social memory. Based on the review analysis approaches to defining social memory works M. Halbwaksa, M. Oukshota, E. Hobsbauma, P. Rikera, P. Nora, and P. Konnerntona, the generalized conceptualization of the concept of social memory is presented. Social memory as a set of opportunities of reconstruction of the past in the minds of a social community that is embodied symbolically as super product of social activity of individuals. This is a complex multi-component phenomenon based on the accumulation, storage and transmission of socially significant information. Differences between the historical and social memory are demonstrated. Specificity of the communicative and cultural memory as temporal forms of social memory is stressed; as well as stabilizing and representative functions with inclusion of the latter in the formation of social structure.

Keywords: social: collective memory, historical memory, representation past, memory space, communication / cultural memory

Інтерпретація і сприйняття сучасних соціально-політичних реалій відбувається крізь призму пам'яті про минуле. Водночас соціальні уявлення про минуле формуються під впливом поширюваних у суспільстві ідей та уявлень (в тому числі й соціальних міфів), які впливають на характер образів соціальної реальності у свідомості індивідів. Іntenсифікація соціально-перетворюючих процесів, в результаті яких відбувається формування нових норм і цінностей у сучасному українському суспільстві,

визначає *актуальність* вивчення соціальної пам'яті як дослідницької проблеми, зокрема у відношенні до питання національної свідомості і національної ідентичності. Активне вивчення соціальної пам'яті розпочалося на початку ХХ століття і розвивалося у кількох напрямках, а саме в рамках культурологічного, філософського, історичного, антропологічного, психологічного, комунікаційного і соціологічного підходів, що визначило багатоманітність трактувань явища соціальної пам'яті. *Метою* даної статті є огляд ключових концептуальних підходів до вивчення соціальної пам'яті.

Перші спроби аналізу феномену пам'яті, за свідченням П. Рікера, були зроблені ще Арістотелем, який розрізнув поняття власне «пам'яті» і «спогадів» [10, с. 36, 176]. Термін «колективна пам'ять» був вперше введений М. Хальбваксом у 1925 році, а термін «соціальна пам'ять» почав вживатись в науковій літературі у ХХ столітті. Феномен соціальної пам'яті розглядається в культурологічному, філософському, історичному, антропологічному, психологічному, комунікаційному і соціологічному аспектах. Сучасні соціологічні погляди на феномен «соціальної пам'яті», перш за все, базуються на теоріях М. Хальбвакса, М. Оукшота, Е. Гобсбаума, П. Рікера, П. Коннертона і П. Нора.

Ідея колективних уявлень, яка була покладена в основу теорії М. Хальбвакса, належить Е. Дюркгайму, котрий розглядав існування колективної свідомості як феномену, тісно пов'язаного з соціальною реальністю. Колективні уявлення – це сукупність думок, знань, типів поведінки і інших явищ духовної культури, які є продуктом тривалого розвитку суспільства і діють надіндивідуально [3, с. 20]. Колективні уявлення відрізняються від індивідуальних тим, що необхідною умовою виникнення останніх є ситуація, за якої «кілька індивідів об'єднали свої дії і щоб ця комбінація утворила новий результат» [3, с. 20-21]. Таким чином, колективні уявлення є зовнішніми відносно індивідуальних уявлень, а їх поєднання в результаті накладання останніх утворює нову реальність. На думку М. Хальбвакса, існує дві форми колективних уявлень.

- Перша форма утворюється в результаті колективних об'єднань;
- Друга форма існує як невід'ємна частина реальності, що існує протягом певного часового проміжку незалежно від того, чи використовується людьми, об'єднаними в певну соціальну спільноту, чи ні.

Інтерпретація феномену соціальної пам'яті в М. Хальбвакса ґрунтується на вивченні колективної свідомості, а також аналізі традиційних суспільств, джерелом легітимізації яких виступає минуле, що проектується завдяки традиціям, а також міфологічним і релігійним практикам. Він виділяє два типи пам'яті: індивідуальну і колективну, або ж автобіографічну і історичну чи особистісну і соціальну. Індивідуальна пам'ять базується на спогадах певної людини, що вписуються в її особистісні рамки і розглядаються з її власної точки зору, а також вона є обмеженою часовими і просторовими рамками. З іншого боку, колективна, або соціальна пам'ять вибудовується в і навколо певної спільноти, є її частковим відображенням. «Індивідуальна пам'ять може спиратися на пам'ять колективну, щоб підтвердити або уточнити певний спогад чи заповнити певні пробіли» [16], а це пояснюється тим, що особиста пам'ять є більш локальною, аніж соціальна, і тому події, пов'язані з людиною, її особиста історія є частиною загальної історії. Історичний характер соціальної пам'яті полягає насамперед в тому, що «... історія не лише продукує розповіді сучасників про події минулого, але час від часу і корегує їх – не лише тому, що володіє іншими доказами, але й для того, щоб пристосувати їх до прийомів мислення і репрезентації, притаманним сучасним людям» [15, с. 209].

З точки зору М. Хальбвакса, - який робить наголос на «соціальних рамках пам'яті», що сприяють створенню образів минулого відповідно до історичної епохи та ідей, які домінують в певному суспільстві, - формування соціальної пам'яті відбувалося як явище ритуалізованої, колективної пам'яті, тобто такої, яка виявляється у соціальній детермінованості ціннісної реконструкції минулого в теперішньому. Таким чином, існує «колективна пам'ять і індивідуальні рамки пам'яті, оскільки наше індивідуальне мислення здатне до сприйняття остільки, оскільки воно знаходиться в межах цих рамок і бере участь в цій пам'яті» [15, с. 28-29]. М. Хальбвакс зауважує, що механізми відтворення соціальної пам'яті включають спогади і традиції. Спогади є реконструкцією минулого, оскільки відбувається деформація, викривлення минулого в свідомості людини в процесі пригадування і переосмислення, бо «піднімаючись на поверхню, наші спогади ніби перетворюються, змінюють вигляд, псується під дією інтелектуального світла» [15, с. 56]. Людина дивиться на минуле скрізь призму власного досвіду, під прямим чи опосередкованим впливом поглядів інших, тобто відбувається репрезентація подій минулого в автентичному вигляді, як таких, які мали місце в певному часі і просторі є неможливим, оскільки свідомість людини за цей проміжок часу зазнає постійних змін. Не кожний спогад відображається у пам'яті, оскільки події, значущі для певних спільнот, можуть не мати значення для окремих індивідів і, відповідно, будуть забуті, або ж не матимуть значення на суспільному рівні. Можливий такий розвиток подій, коли «спогад може і не зберігатись — наша теперішня свідомість містить в собі і знаходить навколо себе засоби, що дозволяють його виробити» [15, с. 129]. Таким чином, йдеться про створення самою людиною псевдоспогадів, про події, свідком яких вона не була. Окремо розглядаються традиції, які зазнають постійних змін, ревізій і реконструкцій під впливом часу, оскільки виконують функцію зв'язувального

елементу між теперішнім і минулим. Залежно від характеру зв'язку, від того, чи відбувається зведення минулого до певних догм, тобто ритуалізація пам'яті, або ж відбувається її постійна ре-інтерпретація і численні підлаштовування до вимог соціальної реальності, відрізняються і функції соціальної пам'яті.

В роботі «Пам'ять, історія, забуття» П. Рікер з позиції філософсько-історичного підходу розглядає феномен соціальної пам'яті і мнемонічні явища. Залежно від подій, що мали місце в минулому, і їх інтерпретацій в історичній науці та репрезентацій в індивідуальному досвіді людини, колективна пам'ять розглядається на патолого-терапевтичному рівні (травматична пам'ять), практичному (пам'ять, що зазнала маніпулятивного впливу) і на рівні етико-політичному (пам'ять як обов'язок). Ключовими питаннями, навколо яких відбувається осмислення феномену пам'яті, є «Про що ми згадуємо?» і «Кому належить пам'ять?». Таким чином, має місце проекція психологічного аналізу особливостей індивідуальної пам'яті на колективну. Основна функція пам'яті, за П. Рікером, полягає в засвідченні подій, що мали місце в певному часовому проміжку, і водночас з цим відбувається репрезентація пам'яті про минуле, що може відбуватись шляхом оповідання, що в свою чергу структурує пам'ять. Водночас «індивідуальна і колективна пам'ять, що сприяє формуванню особистісної ідентичності, породжує проблему справедливої пам'яті» [10, с. 172]. На думку П. Рікера, історія є автономною відносно соціальної пам'яті, оскільки є лише інструментом, за допомогою якого відбувається історичне пізнання. Історіографія розглядається насамперед як процес архівування соціальної пам'яті, що може відбуватись шляхом опису свідоцтв. З огляду на це, документування передбачає занесення пам'яті в архіви за допомогою письма, яке виступає мовленнєвою межею, за якою відбувається розрив між пам'яттю і історією, що супроводжується створенням архівів, документуванням свідоцтв і доказів, а також поясненням і репрезентацією історичного минулого. Забуття, як зазначає П. Рікер, виконує важливу функцію в процесі репродукування історії і соціальної пам'яті, оскільки, виступаючи з одного боку ворогом, з іншого є одним з важливих елементів, ресурсів, що використовуються в процесі формування історії. Забуття, по-перше, виконує функцію стирання слідів, тобто полягає в приховуванні фактів, засекречуванні або ж знищенні свідоцтв минулого. По-друге, забуття може і навпаки відігравати роль в збереженні слідів. Забуття використовується і під час маніпулювання пам'яттю, оскільки відбувається забування лише певних подій, натомість як акцентується увага на інших аспектах минулого. Формою інституціоналізованого забуття виступає амністія, яка відіграє роль певного договору, метою якого є заперечення пам'яті. Разом із забуттям П. Рікер розглядає поняття прощення і вини, що спричиняють зміни в операціях, які конструюють пам'ять і історію. Прощення може виступати образом примирення пам'яті, тобто щасливим забуттям. Таким чином, узагальнивши основні засади підходу П. Рікера, можна виділити наступне. Для пам'яті, історії і забуття - категорія прощення є спільною точкою координат. Соціальна пам'ять тожджна колективній і презентується за допомогою історичних наук, котрі виступають у якості інструменту архівування соціальної пам'яті.

П'єр Нора, на противагу П. Рікеру, зосереджується на просторовому структуруванні соціальної пам'яті, розглядаючи соціальну пам'ять як таку, що тісно пов'язана з ментальністю: «Пам'ять — це життя, носіями якої завжди виступають живі соціальні групи» [14], натомість як історія є нічим іншим як репрезентацією минулого, «проблематичною і неповною реконструкцією того, чого більше нема» [14]. Як зазначає дослідник, соціальна пам'ять знаходиться в «постійному процесі еволюції», зазнає постійних деформацій і «відкрита діалектиці запам'ятовування і амнезії», а також — може виступати предметом маніпулювання. Результатом трансформації соціальної пам'яті є пам'ять історична, ознакою якої є індивідуальність, суб'єктивність і продуманість, а трансформація може відбуватись за допомогою двох механізмів:

- вплив певних соціальних груп або державних органів на формування культури пам'яті нації;
- зміни, що виникають в процесі еволюції соціальних інститутів.

Таким чином, П'єр Нора виділяє 3 категорії пам'яті, спираючись на аналіз ставлення до минулого: пам'ять-архів, пам'ять-борг і пам'ять-дистанція, що функціонально відрізняються між собою. В свою чергу, ключовим поняттям, що дозволяє проаналізувати механізми соціальної пам'яті, виступають місця пам'яті. Місця пам'яті — це будь-яка значуща єдність матеріального чи ідеального порядку, яку воля людей чи робота часу перетворили на символічний елемент спадщини пам'яті деякої спільноти» [8]. Таким чином, в місцях пам'яті створюється пам'ять суспільства, а їх головна функція полягає в збереженні пам'яті групи людей. Як зазначає Ф. Б. Шенк, місця пам'яті (а це можуть бути географічні місця, архітектурні споруди, окремі постаті, події тощо) виконують символічну роль, що полягає в створенні соціальних уявлень про суспільство і його історію [17].

М. Оукшот виділяє три типи минулого, а саме:

- 1) практичне або утилітарне минуле, що є частиною теперішнього;
- 2) зафіксоване минуле (утворюють продукти людської діяльності, що сприймаються як такі, що були створені в минулому (антикваріат, раритети);

3) сконструйоване минуле (фізично не присутнє в теперішньому, представлене у свідомості і уяві через історичні тексти, різноманітні свідчення, мистецтво, медіа тощо) [14, с. 228, 229].

З точки зору цього підходу розглядається зв'язок між певними явищами та образами минулого в контексті наявного в суспільстві сконструйованого і легітимного образу події, персони чи явища, що визнаються соціально значущими в категоріях минулого.

П. Коннертон, розглядаючи соціальну пам'ять в контексті концепції соціально структурованої пам'яті-звички, окремо виділяє церемонії вшанування пам'яті і перформативну пам'ять, яка тісно пов'язана з різноманітними тілесними практиками [6, с. 17-21]. В розрізі теорії П. Коннертона, соціальна пам'ять має кластерний характер, оскільки вона залежить від історії індивіда, чи певної соціальної спільноти, а отже, соціальна пам'ять локальних груп може відрізнитись від домінуючого у спільстві наративу. П. Коннертон робить акцент на передачі інформації, виокремлюючи два типи тілесних практик, а саме практики інкорпорування (обумовлені культурою жести, пози тіла, диспозиції людських тіл) і записування (письмо, позначки, знаки) [6, с. 115, 116, 118]. Таким чином, в рамках підходу П. Коннертона основний акцент зроблено на механізмах передачі пам'яті про минуле та окремих структурно-функціональних складових соціальної пам'яті.

Понятійне розрізнення між звичаєм і традицією на основі характеру зв'язку з історичним минулим було зроблено Е. Гобсбаумом. Вводячи поняття «винайдені традиції», дослідник наголошує на встановленні власної версії минулого шляхом квазіобов'язкового повторення [2, с. 14], за допомогою якого відбувається створення традицій з метою впровадження чи затвердження певних правил поведінки, нових норм чи цінностей. В рамках цього підходу основна увага концентрується на механізмах винайдення традицій, на прикладі семи окремих випадків розглядається, яким чином було сконструйовано деякі традиції кінця XVIII – початку XX століття, проте інші сторони соціальної пам'яті залишається поза фокусом.

З точки зору хорологічної концепції географічних досліджень, Д. Н. Замятін, роблячи акцент на просторовій і часовій координатах, виділяє географічні образи, як «стійкі просторові уявлення» [4, с. 48]. Хоча він безпосередньо і не звертається до поняття соціальної пам'яті, проте робить наголос на особливостях запам'ятовування географічних об'єктів і їх просторовій проекції у свідомості індивіда. Залежно від того, чи є географічні образи сформованими тією чи іншою соціальною спільнотою в межах відповідної територіальної одиниці, чи вони є результатом сприйняття соціумом інших територій, дослідник виділяє три групи географічних образів: «ендогенні, екзогенні і змішані (гібридні)» [4, с. 144]. Окрім цього, автор враховує і часовий фактор, звертаючи увагу на трансформаційні процеси географічних образів. Тому використання концептуального апарату, виробленого в рамках теоретичного підходу Д. Н. Замятіна, видається доцільним для аналізу елементів соціальної пам'яті.

Як можна бачити, в рамках розглянутих теорій виокремлюється соціальна (колективна) пам'ять та індивідуальна, а П. Нора робить акцент на необхідності розрізнення соціальної пам'яті та історичної. Між часом і пам'яттю існує зв'язок, пам'ять виступає елементом внутрішнього світу людини, властивістю, що дає змогу збирати, зберігати і репрезентувати наступним поколінням багатообразність світу. Таким чином, соціальну пам'ять також можна охарактеризувати з двох боків: з боку перспективи минулого і сучасної реальності. Під перспективою розуміється пам'ять про минуле, історичні документи, свідчення, тобто інформація про події, осіб чи явища, що мали місце в минулому. Сучасна реальність розглядається як об'єкт запам'ятовування, а також детермінуючий фактор реструктуризації пам'яті про минуле, що здійснює постійний вплив на сприйняття та відтворення у рамках функціонування власне соціальної пам'яті про події минулого. Як зазначає П'єр Нора, у зв'язку з явищем «прискорення історії» спостерігається «ефект акумуляції», пов'язаний з відчуттям втрати з одного боку, а з іншого – ефект автономізації, що передбачає відокремлення теперішнього від минулого [9].

Залежно від контексту, певна інформація про минуле може бути більш чи менш важливою для окремих індивідів чи соціальних груп, тому певні спогади можуть різною мірою бути збережені в свідомості окремої людини чи спільноти. Історична пам'ять відрізняється від соціальної тим, що вона є неповною і недосконалою репрезентацією минулого, а також великою мірою залежить від суб'єктивного фактору і політичного замовлення. Соціальна пам'ять є більш широким поняттям, а деякі елементи соціальної пам'яті (наприклад, письмові джерела, архіви, документальні свідчення, археологічні матеріали) належать до історичної науки. Відповідна, історична пам'ять в певному розумінні може розглядатись як підсистема соціальної пам'яті. Як окрему підсистему можна також виділити і етносоціальну пам'ять, яка «визначає специфічну форму акумуляції і трансляції соціально-етнічного досвіду» [7, с. 18-22].

У контексті часового аспекту вивчення соціальної пам'яті, виокремлюють такі її підвиди як комунікативну і культурну пам'ять [1, с. 28-32]. Комунікативна пам'ять – це пам'ять, свідком якої виступає конкретна людина або члени її сім'ї, натомість культурна пам'ять нерозривно пов'язана з колективною

ідентичністю. Таким чином, комунікативна частина соціальної пам'яті розглядається в аспекті біографії індивіда і сім'ї, а культурний компонент соціальної пам'яті пов'язаний з державою і соціальними інституціями.

Таким чином, як можна підсумувати на основі огляду викладених підходів, у першому наближенні соціальна пам'ять як складне багатокомпонентне явище, що базується на накопиченні, зберіганні і трансляції соціально значущої інформації, може бути концептуалізована як сукупність можливостей реконструкції минулого у свідомості певної соціальної спільноти, оскільки вона є втіленим символічно продуктом суспільної активності індивідів в межах історичного розвитку суспільства і діє надіндивідуально.

В сучасній українській соціології ті чи інші аспекти соціальної пам'яті в розрізі ставлення українського населення до минулого висвітлені в роботах В. Середи, О. Злобіної, Ю. Сороки, В. Тихоновича. В роботі О. Злобіної і В. Тихоновича було проаналізовано найбільш важливі для України та Росії події ХХ століття, а також розглянуто конфігурації суспільно важливих подій [5]. В. Середа розглядає офіційну модель репрезентації історичного минулого в контексті національно-історичних ідентичностей, аналізуючи звернення президентів України і Росії [12]. Ю. Сорокою було проведено дослідження ставлення студентів до минулого, що базувалось на аналізі формування образів «героїв» і «антигероїв» відомих історичних постатей [13].

Як можна узагальнити у висновках, соціальна пам'ять є елементом соціальної структури суспільства, складовою соціальних інститутів і, в такий спосіб, є зовнішньою відносно окремих індивідів, але водночас має вибірковий характер. Соціальна пам'ять тісно пов'язана з індивідуальною, тому події минулого відтворюються через призму особистісних інтересів чи інтересів певних соціальних груп, тобто відбувається ціннісно-символічна реконструкція минулого в сьогоденні, що може відбуватись як на індивідуальному, так і на колективному рівні. У якості невід'ємної складової колективної і індивідуальної свідомості, соціальна пам'ять виконує стабілізуючу і репрезентативну функції, пов'язуючи минуле і соціальну реальність, і є складним багатокомпонентним феноменом, який тісно переплітається з сучасною реальністю, тим самим будучи включеною і в процес формування соціальної структури суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ассман Я. Культурная память/ Я. Ассман // Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. - М., 2004. — С. 28-32. 2. Гобсбаум Е. Винайдення традицій / За ред. Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера [пер. з англ. М. Климчука]. – К.: Ніка-Центр, 2005. 3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Представления индивидуальные и представления коллективные [электронный ресурс] / Эмиль Дюркгейм. - М., 1995. 4. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов / Д.Н Замятин. – СПб.: Алетейя, 2003. 5. Злобіна О. Г. Життя у соціально-часовому просторі. Розд. 10. / О.Г.Злобіна, В.О.Тихонович // Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Стилос, 2001. – 238 с. 6. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон; [Пер. з англ.. С.Шліпченко]. – К.: Ніка-Центр, 2004. 7. Молдобаев К.К. Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности [электронный ресурс] / К. К. Молдобаев // Материалы VII Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока (выпуск 33). – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. — С.18-22. 8. Нора П. Память, история [электронный ресурс] / П. Нора // Опыт словаря нового политического мышления. - М., 1989. — Режим доступа до ст.:http://www.smolny.nw.ru/programs/history/history_cc.html#cl03. 9. Нора П. Всемирное торжество памяти. [электронный ресурс] / П. Нора; [пер. с французского М. Сокольской] // Неприкосновенный запас — 2005, —№2-3(40-41). — Режим доступа до ст.: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>. 10. Рикёр П. Память, история, забвение [электронный ресурс] / П Рикёр; [пер. с франц. И. И. Блауберг, И. С. Вдовиной, О. И. Мачульской, Г. М. Тавризян]. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 11. Савельева И. Знание о прошлом. Теория и история. Том 1 [электронный ресурс] / И. Савельева, А. Полетаев. - СПб., 2003. 12. Середа В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії / Вікторія Середа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. - №3. – С.191-212. 13. Сорока Ю. Ставлення до минулого/ Юлія Сорока // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. - № 2. – С.47-66. 14. Франция-память [электронный ресурс] / [П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок]; под ред. П. Нора - СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 1999.— Режим доступа до кн.: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> 15. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. – М.: Новое издательство, 2007. 16. Хальбвакс М.. Коллективная и историческая память [электронный ресурс] / М.Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3(40-41). — Режим доступа до ст.: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2-pr.html> 17. Шенк Ф.Б. Концепция "Lieux De Memoire" [электронный ресурс] / Фритьеф Беньямин Шенк. – Берлин: Свободный университет. - Режим доступа до ст.: <http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/02-11.htm>